

פער בין ממצא מדעי ובין ההלכה

תולעים בדגים כמקרה מבחן

רס"ן הרב גדעון קפלן | סגן רב חיל האוויר

א | מבוא הלכתי

תולעים הנמצאות בבשר הדג או בין הבשר לעור הותרו באכילה. המקור לכך בגמרא במסכת חולין¹:

"הלכתא קוקאני (רש"י: תולעים שבכבד ובריאה של הבהמה; תוספות: תולעים שבדגים) - אסירי. מאי טעמא? מינם ניים ועלי ליה באוסייה (כלומר נכנסים דרך החוטם, ויש הגורסים נכנסים באוזנו).

דרני דבשרא (פירוש: תולעים הנמצאות בין העור לבשר כשמפשיטין הבהמה) - אסירי, דכוורי (פירוש: אותן התולעים בדגים) - שריין.

אמר לה רבינא לאימיה: אבלע לי ואנא איכול. אמר ליה רב משרשיא בריה דרב אחא לרבינא: מאי שנא מהא דתניא "ואת נבלתם תשקצו" - לרבות את הדרנים שבבהמה? אמר ליה: הכי השתא?! בהמה - בשחיטה הוא דמשתריא, והני, מדלא קא מהניא להו שחיטה, באיסורייהו קיימן; אבל דגים - באסיפה בעלמא מישתרי, והני כי קא גבלן - בהיתרא קא גבלן".

בראשונים מצאנו שתי שיטות בהבנת הגמרא ובהכרעה להלכה. שיטת הרמב"ם² לאסור גם תולעים שבבשר הדג:

"תולעת הנמצאת במעי הדגים ובמוח שבראש הבהמה והנמצאת בבשר אסורה. אבל דג מליח שהתליע הרי התולעת שבו מותרת שהן כפירות שהתליעו אחר שנעקרו מן הארץ".

ומבאר המגיד משנה שם, שאכן סבירא ליה להרמב"ם שכל התולעים הנמצאות בדג

1. דף ס"ז עמוד ב'.

2. מאכלות אסורות, ב' י"ז.

וראה גם ברשב"ב בחולין שם שהביא דעה זו, ובשלטי הגיבורים על הר"ן בסוף פרק ג' בחולין. בתורת חטאת (כלל מ"ז) כתב שכן דעת השערי דורא.

כשהוא בחיים אסורות, ודווקא אם נוצרו לאחר מיתה מותרות. החילוק בין דג לבהמה הוא, שבבהמה אפילו התולעים שלאחר מיתה אסורות.

לעומת הרמב"ם, שיטת הרשב"א³ שמתירים תולעים שבבשר הדג ומשמע שההיתר הוא משום שברור לנו שהן נוצרו בדג עצמו ולא באו מבחוץ. כך כתב גם המאירי⁴:
 "מורנא הוא תולעת הנמצא בתוך הבשר הן בבהמה הן בדגים וודאי לא מחוץ באו אלא שם נתהוו והוא ענין מינהו גבלי ואמר עליה דבשרא אסיר דכוורא שרי".

הטור⁵ פסק כדעת הרשב"א, וכן הוכרעה ההלכה בשולחן ערוך⁶:
 "כל תולעים הנמצאים בבהמה... והנמצאים בדגים במעיהם, אסורים; בין עור לבשר או בתוך הבשר, מותרים".

וכתב הש"ך⁷:

"דמעלמא אתו לתוכם. אבל הנמצאים בהם בין עור לבשר שרי דמהם גדלים ולית בהם משום אבר מן החי דהא דגים באסיפה בעלמא סגי להו".

כמובן, אף על פי הלכה זו, התולעים הבאות מבחוץ אסורות.

ב | מבוא מדעי

בימינו נמצאות בדגים תולעים מסוג "אנסאקיס" שהינה משפחה של תולעים נימיות (שם מדעי: Nematoda, נמטודה) הגדלות וחיות במי הים בכל רחבי העולם, הן במים קרים והן במים חמימים. לדעת המדענים, מחזור חייהן של תולעים אלו הוא בים. בים נמצאות ביצים מופרות שמתפתחות לתולעים זעירות ביותר, התולעים הללו נבלעות ע"י דגיגים או סרטנים המצויים בים, את הדגיגים בולעים הדגים הגדולים יותר (אלו המגיעים לשווקים), והתולעים ממשיכות להתפתח. בצואת חיות הים נפלטות גם תולעים וביצים, וכך התולעים ממשיכות להתפתח. הדגים בולעים את התולעים כאשר הן כבר בשלב התפתחות משמעותי, ולא דווקא בעודן ביצים. לכך יש חשיבות, כמובן, בבואנו לבחון את השאלה האם דג שבלע ביצת תולעת, והתולעת בקעה בתוכו, נחשב לבליעה מן החוץ, או לתולעת שנוצרה בתוך הדג.

התולעים מוצאות לעצמן מקומות שונים בתוך הדג (בהתאם לסוגי הדגים השונים), ולעיתים הן חודרות לתוך בשר הדג. בדגים רבים ניתן למצוא את התולעים בחלל הבטן.

3. בחידושויו שם, וכן בתורת הבית הקצר. כך גם דעת האור זרוע, חלק א' הלכות טריפות תל"ז, ספר החינוך קס"ג, ר"ן חולין (דף כ"ד באלפס).

4. בחידושויו בחולין, שם.

5. יורה דעה, פ"ד.

6. יורה דעה, פ"ד ט"ז.

7. ס"ק מ"ג.

שכיחות התולעים משתנה מאוד בין סוגי הדגים השונים.

התולעים חיות גם אחרי שהדג מת. עם זאת, במידה והדג מוקפא, התולעים מתות כתוצאה מן ההקפאה.

הכלל העולה מהגדרה מדעית זו הוא, שהתולעים המצויות כיום בבשר הדג אסורות, שכן ברור לחלוטין שהן באו מן החוץ. עם זאת, פשטות ההלכה היא שהתולעים הנמצאות בבשר מותרות, ומכאן שקיים פער בין ההגדרה ההלכתית ובין הניתוח המציאותי. פוסקי דורנו נתנו דעתם על פער זה, ובסעיפים הבאים ננתח את דבריהם.

ג | דעת האוסרים

משיבים רבים אוחזים בדעה שהתולעים אסורות, שכן באו מבחוץ, וביניהם: הרב חיים גריינמן, הרב שלמה עמאר, הרב משה שטרנבוך, הרב חיים יוסף דוד וויס, הרב שניאור זלמן רווח, הרב ישראל דוב הלברשטאם, הרב נתן גשטטנר ועוד.

לענייננו, נבקש לנתח את התשובות ההלכתיות, ואת נימוקי האוסרים. הגר"ש ואזנר, בעל שו"ת שבט הלוי, מורה הלכה למעשה לאסור, וכך כתב⁸:

"אמנם בגוף השאלה אי אפשר להכריע הכרעה גמורה עד שנדע אם יש רגלים לדבר למה שאומרים המדענים הגוים האלה, איברא אם נתברר שיש מקום לאמת דבריהם קשה עלי להתיר".

כמובן, השאלה שמטרידה אותו היא כיצד ליישב את הפער בין "המדענים הגויים" ובין פשטות ההלכה, והוא בוחר בדרך של הבחנה בין סוגי תולעים שונים:

"דלשון הש"ס חולין שם "דרנא דכוורי" ו"דרנא דבשרא", וסבור אני לומר דחכמינו ז"ל שהם בקיאים בסתרי טבע אלקים ידעו ששם זה הולם רק תולעים שבודאי נבראו מתוך הבשר של דגים או של בהמה ואין ספק על מוצאם דודאי מיני' קא גבלי, וע"כ החליטו דשל בשר אסור דבשחיטה תליא, ושל דגים מותר, אבל קבעו זה רק על סוג זה הידוע דנברא ודאי מתוך הבשר עצמו, אבל סתם תולע הנמצא בתוך בשר הדג ואין לנו הבקאות לדעת אם זה סוג דרנא שנזכר בחז"ל עדיין אין בידינו להתיר".

אם כן, לדעת הרב ואזנר "דרנא" לחוד, ואנסקיס לחוד, ואין כאן כל סתירה.

הרב ואזנר שב על עמדתו האוסרת בגילוי דעת שפורסם בשנת תש"ע⁹, והצטרפו אליו גם הגרי"ש אלישיב, הגר"ח קנייבסקי והגר"נ קרליץ.

הרב ישראל דוב הלברשטאם פירסם קונטרס בשם "ואנכי תולעת", ובו הסביר כי בוודאי יש לסמוך על דברי המדענים בשאלות מעין אלה. גם הוא כמו הרב ואזנר טוען שאין כל סתירה לדברי חז"ל, שדיברו על תולעים מסוג אחר:

8. שו"ת שבט הלוי, ד' פ"ג.

9. פורסם בתנובות שדה, גיליון 90 עמוד י"ט.

"וכמובן כל זה אינו נגד דברי חכמינו ז"ל דודאי אפשר אפילו לדברי חז"ל לתולעים פרטים להתהוות באופן כזה ולעבור כל המהלך הזה וכיון שאין זה נגד חז"ל א"כ סומכים עליהם כמבואר בכל הפוסקים ועין לדוגמא בחזו"א יור"ד סימן י"ד שקיבל להלכה דעת חכמי הטבע בתולעים שעל הקארפע"ן. ועיין ג"כ בשו"ת אמרי יושר ח"ב סימן י"א שהיה מוכן לסמוך עליהם אפילו לקולא, ובאמת מעשים בכל יום שאנו סומכים על בדיקות של הלאבארטאריומ"ס (=מעבדות) שלהם בין לקולא בין לחומרא דכל זמן שאינם אומרים נגד חז"ל סומכים עליהם, וכיון שכן התולעים שבניד"ד אסורים, אפילו אם לא היינו מוצאים תולעים רק בבשרם ולא חוץ לבשרם, והא דאיתא בשו"ע סימן פ"ד סט"ו הנ"ל דתולעים הנמצאים בתוך הבשר מותרים היינו בסתם תולעים שלא נתברר שאתו מעלמא, אבל תולעים שנתברר שאתו מעלמא בודאי אסורים".

גישה מעט שונה בהסבר הפער בין דברי חז"ל ובין הממצאים המדעיים הציג הרב נתן גשטטנר בשו"ת "להורות נתן"¹⁰:

"בנידון דידן שחכמי הטבע אומרים שתולעים הללו שבתוך הבשר באים מעלמא ודאי שיש לחוש לדבריהם, ואין זו סתירה לדברי חז"ל שאמרו שתולעים שבתוך בשר הדג מיניה קא גבל' ושר', דבכמה ענינים מצאנו שנשתנו הטבעיים, ובודאי שיש לחוש לאיסור".

אם כן, אין מדובר על תולעים מזן שונה, אלא על השתנות הטבעיים לגבי פעילות התולעים.

לסיכום, אם המדע מוכיח שתולעי האנקסיס באות מבחון, הן אסורות. את הסתירה בין ממצא זה ובין דין תולעים בבשר יש ליישב בהבחנה בין סוגי תולעים שונים, או לחילופין בהסבר מצד "השתנות הטבעיים"¹¹.

ד | דעת המתירים

לעומת כל האוסרים הנ"ל, קמו אחרים מגדולי פוסקי הדור, וקבעו שאם השולחן ערוך פסק להתיר תולעים בבשר, הלכה זו אינה יכולה להשתנות. הרב שלמה גראס¹² כתב דברים אלה בשם הגר"מ פיינשטיין והסביר שפסק השולחן ערוך גובר על הניתוח המדעי.

בספר "בדיקת המזון כהלכה"¹³ ביאר את הדברים יותר, וכתב בשם הגרש"ז אויערבאך

10. ט' כ"ה.

11. לסיכום מקיף של העניין ראה בדברי הרב שניאור זלמן רווח בספרו "שש משזר", בקונטרס תולעים בדגים.

12. שו"ת משנה שלמה (ירושלים תשנ"א), ל"א.

13. הרב ויא, עמוד 112.

והגר"נ קרליץ, כי מכיוון שהטענה המדעית היא שלא תיתכן היווצרות תולעים בבשר, הרי שקיימת סתירה חזיתית בין הממצא המדעי ובין דברי חז"ל, ועל כן דברי חז"ל ופסק השולחן ערוך גוברים. נימוק זה תלוי, לכאורה, בשני ההסברים דלעיל: אם נאמר שהשתנו הטבעים, יש מקום להסביר שבזמנם תולעים נוצרו בבשר, ובזמנינו הן באות מבחוץ. ברם, אם נאמר שיש להבחין בין סוגי תולעים שונים, הרי שהמדע מפקפק בהבחנה זו, וקובע שהתולעים אינן יכולות להיווצר בתוך הדג.

מעניין, שדווקא הרב בן ציון ואזנר, בנו של בעל הגר"ש ואזנר בעל שבט הלוי, העלה להתיר¹⁴ מכוח נימוקים אלה:

"היעלה על הדעת שאבותינו ורבותינו ז"ל שכל רז לא אניס להם נעלם מהם טבע הבריאה מאז שניתנה תורה או נעלם מהם החילוקים שיש לחלק בזה ונמצא שיצא ח"ו מכשול מתחת ידם בהוראה זו ... אבל האמת הוא שגם אם יבואו חכמי הטבע ויראו לנו בחוש ובעין שאכן נשתנה הטבע מ"מ דבר ה' יקום, ואנו מדברי השו"ע לא נזוז וכמו שכבר הניח המהר"ם שיק ז"ל בזה כלל גמור ונוקב בתשובתו המפורסמת לעניין מציצה וכך כתב שם ואיך נבטל דברי אלוקים חיים ואפשר שהוא הלכה למשה מסיני מפני אומדנה וסברת הרופאים וכו' ... על כרחך הכלל הוא דשינוי העיתים אי אפשר לומר בתרי אנפין, בדבר שהוא הלמ"מ, אי אפשר לומר שינוי העתים, שדברי אלוקיננו קיים לעולם ... ועל כרחך "או שלא נשתנו או שאפילו נשתנה מכל מקום אסור" עכ"ל וכמה נכונים ומתאימים דברי קדשו ז"ל ממש לעינינו.

כלומר, מבלי קשר לעובדות בשטח, ההלכה שנקבעה על פי חז"ל אינה משתנה. להלן בדבריו שם הוסיף, שדברי המדענים אינם יוצאים מגדר השערה, והם אף משתנים לא פעם, ועל כן אין לסמוך עליהם:

"ובר מן דין ומן דין, הלא ידוע ומפורסם, שהחוקרים מחליפים שיטתם חדשים לבקרים, וכמו שכבר לעג להם הכרתי ופלתי (יו"ד סי' מ') שכתב שם ז"ל, ובפרט יסודות חכמי הטבע, בנו עפ"י נסיון, היום היתה ההסכמה כך, וכאשר באו אנשים שראו ההיפך, "אף הם נזרו אחור מהסכמתם, ועשן כלל אחר", וכן תמיד וכו' עכ"ל, וביותר הדבר הוא כן בענינינו, כי גם מסקנתם בענין השרצים אינה תואמת ביניהם, אלא זה אומר כך וזה אומר כך ... וע"ז נבוא ונסמוך לדחות המוסכם לנו בתוה"ק, אתמהא".

אמנם, בין הפוסקים המתירים מצאנו גם טיעון שונה לחלוטין, שאינו מפקפק בממצא המדעי, אלא מתיר על פי עיקרון הלכתי. בספר "בדיקת המזון בהלכה" הובאו הדברים בשם הרב אליהו פלאק:

"ידידי הרה"ג אלי' פאלק כתב סברא להיתר, מאחר והתולעת בהיותה בים הפתוח מחוץ לדג, היא בגודל מיקרוסקופי, ואי אפשר לראותה בעין נחשב הדבר עפ"י ההלכה כאילו אינה קיימת ומותרת. ורק כאשר היא בתוך הדג ששם היא מגיעה לגודל הנראה

14. במאמרו שבחבורת אור ישראל, שנה ב' גיליון ב'.

לעין נחשב כאילו רק אז "נולדה" כשהיא בתוך דבר תלוש ואף פעם לא פירשה ממנו והיא מותרת".

אם כך, עמדת המדענים בוודאי נכונה, אלא שהגדרים ההלכתיים אינם מכירים בה, שכן סוף סוף ההלכה נקבעת על פי עין בלתי מזוינת, ובעין שכזו, התולעת נוצרה בתוך הדג, ולא מחוצה לו.

דברים דומים כתב הרב יהונתן שמחה בלס¹⁵:

"המדע אינו קובע "שם שרץ" להלכה. חז"ל קבעו שתולעי בשר "מיניה קא רבי" כיוון שכך נראה בעיני בני אדם. הם לא נעזרו במתודולוגיה מדעית ולא ערכו ניסויים, גם כשאלה לא דרשו מכשור מיוחד שחסר להם שכן המתודולוגיה המדעית איננה רלוונטית להכרעת ההלכה בדיני תולעים. הסיבה שההלכה אינה מתחשבת ביצורים מיקרוסקופיים איננה משום שהם בטלים מחמת קוטנם, אלא משום שהשמות שבהם משתמשת התורה (ביניהם "שם שרץ") נקבעים לפי מה שמשיג האדם בחושיו".

כלומר, גם הוא מקבל את דעת המדענים, אך טוען שההלכה נקבעת לפי חושיו של האדם והמתודולוגיה המדעית לא רלוונטית לקביעת ההלכה.

יש להזכיר לסיום עניין זה, כי הרש"ז רווח, שכאמור לעיל נמנה על האוסרים, התמודד עם טענה זו, והשיב עליה:

"ואותם שרצו להתיר משום הסברא שהתולעים נבלעים ע"י הדגיגים בהיותם ביצים שאינם נראים לעין, הנה כאמור המציאות אינה כך כיון שאין הביצים יכולים להתפתח אלא בטמפ' המים ורק על קרקעית הים, ורק את שלב הזחל ששט במים יכולים הדגיגים והסרטנים לבלוע, והם כבר נראים לעין רגילה. וכל מי שעוסק בתחום מאשר עובדה זו. זאת ועוד, הרי גם לדעתם מ"מ כיון שבוודאות יש ביצים שכן מתפתחים במים שהרי לא כולם נבלעים ע"י הדגיגים וזחלים בשלב זה גם נבלעים ע"י הדגיגים, אם כן לא יהיה אלא ספק, וספק דאורייתא לחומרא".

על פי דבריו, העין האנושית תבחין בתולעים או בביצים, ועל כן יש לאסור. כמובן, אין בהשגה זו כדי לדחות את ההסבר הראשון של המתירים בדבר קבלת חז"ל שאינה משתנה.

ה | סיכום

נראה, שמעבר למחלוקת ההלכתית שבה עסקנו, לב הדיון נוגע לשאלת היחס שבין הממצאים המדעיים ובין דברי חז"ל. האוסרים סבורים שייתכן שינוי טבעיים מימי חז"ל, בעוד שהמתירים שוללים את דברי המדע, שלשיטתם אינו מדויק, וכמו כן קובעים

15. במאמרו "טפילים בבשר דגים שיטות מדעיות בקביעת שם שרץ", בתוך: תחומין ל"ב, עמוד 393 ואילך.

בתוקף כי ההלכה אינה יכולה להשתנות.

חשוב לציין, ששאלת היחס שבין הלכה ומדע מתעוררת בתחומים שונים ומגוונים. הרב פרופ' אברהם שטיינברג¹⁶ סקר את הדרכים השונות להתמודדות עם סתירה זו. המעיין בדבריו שם ימצא, שאמנם נחלקו חכמי הדורות בנושא, ואת כלל הדעות השונות ניתן למצוא גם בדוגמה העומדת לפנינו, ביחס לתולעים שבבשר הדג.

16. אנציקלופדיה הלכתית רפואית, כרך ג'.

שער =
חופה וקידושין

